

УДК 391:81'373.2](477.82-22)(091)"13/19"(093.2)

Галина СТЕЛЬМАЦЬУК

ВБРАННЯ НА ВОЛИНІ У XIV—XVIII СТОЛІТТЯХ І ПОБУТУВАННЯ ОКРЕМИХ ЙОГО КОМПОНЕНТІВ У СЕЛЯН ДО СЕРЕДИНИ XX ст.

На основі протоколів скарг купців, судових спорів, реєстрів майна, архівних і польових матеріалів розглянуто вбрання мешканців міст і містечок Волині, відзначені широкі торговельні контакти волинян, вказується, з яких тканин виготовляли окремі предмети одягу, проаналізовані виражальні художні засоби оздоблення вбрання. Простежений народний одяг та його назви від XIV до середини XX ст.

Ключові слова: торгівля, тканина, вбрання, оздоблення.

© Г. СТЕЛЬМАЦЬУК, 2017

Народне вбрання Волині вчені почали активно вивчати останні 25 років, власне, коли Україна стала незалежною державою. Зокрема світ побачили колективні монографії, у яких є розділи, присвячені народному строю [49—57].

Вийшли друком окремі монографії дослідників народного вбрання Галини Стельмащук у співавторстві з Майєю Білан «Український стрій», 2000 (2011 перевидання), у якому окремий розділ присвячений одягу Волині [35], Оксани Косміної «Традиційне вбрання українців» (у 2-х т.) [42], Людмили Пономар [46], Лілії Чайковської «Народний одяг волинян другої половини XIX — початку XX ст.» [64]. Окремі компоненти вбрання можемо знайти у дослідників художнього ткацтва і вишивки: Олени Нікорак «Українська народна тканина XIX—XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості» [45], Ганни Врочинської «Українські народні прикраси» XIX — початку XX ст.» [39], Олени Федорчук «Українські народні прикраси з бісеру» [63], Тетяни Кара-Васильєвої [41], Людмили Булгакової [38]. Г. Стельмащук у праці «Давнє вбрання на Волині» намагалася подати одяг не лише селян, а й інших соціальних станів волинян, зокрема князів Острозьких [58]. Важливе значення для вивчення матеріальної культури українців має колективна праця «Україна — козацька держава [57]. У радянський час цензура таку працю не допустила б навіть до розгляду. Надзвичайно важливим для вивчення матеріальної культури є видання «Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина». Актові джерела [61].

В усіх регіонах України знаходяться учені та громадські діячі-краєзнавці, які намагаються ґрунтовно дослідити той чи інший куточок нашої Вітчизни. До них належить кандидат історичних наук Володимир Дзьобак. Він ініціював створення у Києві «Центру дослідження і відродження Волині». Видані за сприяння ЦДВВ праці, зокрема «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.», становлять безцінне джерело для дослідників традиційної культури українців [62].

Одяг в Україні виготовляли здавна. Комплекс вбрання, прикрас вже був сформований в часи Русі-України. У XV—XVI ст. майже в усіх містах і містечках України працювали ремісники, які виготовляли ту чи іншу частину вбрання. Ремісники часто згадуються в українських щедрівках:

«...Сидять особе, все ремісники,
 Все ремісники, самі шевцове,
 Ой ладять, ладять червін-сафіян,
 Все ремісники, самі кравцеве.
 Ой ладять, ладять дорогу шубу...
 Сидять особе, все ремісники,
 Все ремісники, самі ткачеві
 Ой ладять, ладять дорогий завій...»

[40, с. 72—73].

Крім того, від найдавніших часів на теренах України, зокрема і Волині, відбувалася жвава торгівля. Сюди привозили багато предметів побуту, у тому числі й одягу, тканин зі Сходу, водночас деякі товари вивозили з Волині. Власне підтвердження цьому знаходимо у документах, опублікованих у виданні «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.». У цій праці подані документи, які дають можливість уточнити назви одягу та його вигляд, тканину, з якої шили вбрання для шляхти і князів. Князі часто згадуються у найрізноманітніших документах. Власне, вельможі вже дотримувалися модних тенденцій, поширених у західній і центральній Європі.

Мода на Волині, як і по всій Україні, розповсюджувалася кількома шляхами. Основні з них — це спілкування та контакти у містах і містечках (Володимир, Луцьк, Берестечко, Кременець, Остріг та ін.) з іноземними купцями, і торгівля. Про те, хто відвідував міста Волині, довідуємося із скарг купців, протоколів судових спорів, та інших реєстрів майна, зокрема про це свідчить документ від 1320 р. м. Володимира: «Протекційний універсал Володимирського князя Андрія Юрійовича Торунським купцям на право безмитної торгівлі у Володимирі», «Лист Ради м. Володимира до Ради м. Штральзунда з підтвердженням належності до Володимирської міської громади купців Бертрама і Миколая Русинів, товари яких після корабельної аварії затримані у Штральзунді [61, с. 17]¹.

Про торговельні зв'язки Волині довідуємося з документа від 1445 р.: «Протокол судового спору купців Ілі з Грубешова та Сахна зі Львова про боргові конфлікти, що виникли під час їхньої торгової поїздки до Києва і перебування у Луцьку» [61, с. 4].

¹ Штральзунд — німецьке місто на узбережжі Балтійського моря навпроти Рюгена, яке у другій пол. XIII ст. увійшло до торговельного союзу міст, відомого з 1356 р. під назвою Німецької Ганзи [61, с. 342].

Про пересування товарів і купців свідчить документ від 1563 р., написаний у Луцьку: «Скарга купця з Кафи Теміра Гречанина на Хорлупського урядника маєтку Луцького і Острозького владика Марка Жоравницького про напад і пограбування під час переїзду з Луцька на Острозький ярмарок» [61, с. 5]. У 1565 р. у Луцьку написаний «Декрет Луцького підстарости про передачу на поруки служебнику Віленського намісника Афендію Тахтамишовичу двох греків-купців із Трапезунда, звинувачених у виїзді з Вільна до Луцька без попередньої сплати своїх боргів» [61, с. 109].

Цікавий документ, який свідчить про торговельні зв'язки Волині з Туреччиною, написаний у Луцьку у 1569 р.: «Скарга пінського купця Петра Андруховича на кременецьких митників про незаконну конфіскацію у нього у Крем'янці везеного з Туреччини шовку» [61, с. 138]. Є згадані й шотландці. Від 1616 р. у Володимирі написана «Скарга слуги Володимирського міського уряду Павла Подвойського на купців-шотландців з м. Замостя про відмову виконувати розпорядження магістрату щодо розміщення торгових *ташів* на ринку, погрози і напад на стражника» [61, с. 8]. Тільки незначна кількість наведених документів свідчить про широкі торговельні зв'язки Волині з іншими регіонами України, а також з містами Західної Європи, Близького Сходу. Реєстри мит є також цінними джерелами встановлення асортименту товарів, що продавалися і купувалися на внутрішніх ринках України. На поч. XIV ст. згадуються найрізноманітніші види сукняних одягових тканин: *іпрські*, дороге сукно, виготовлене у м. Іпр (Бельгія), *турнейські*, *поперінгські* (Бельгія), що були закуплені у Фландрії [61, с. 18], *брюгські* [61, с. 18], сукна *шкарлатні*, виготовлені у Брюгге (сучасна Бельгія). Збереглися дані XV ст., що на Волині продавали фарбу *червець*, яка вироблялася в Індії [61, с. 10].

У XV ст. на території України, що входила до складу Великого князівства Литовського, було два *складських* міста для «заморських» купців — Київ і Луцьк. Це також сприяло поширенню моди. Це таке *право складу*? Це один із заходів регламентації торгівлі. Вимагалось, щоб купці зупинялись у складських містах і протягом певного часу, різного для кожного складського міста — 3, 7, 10, 12 днів, продавали там оптом свої товари місцевим купцям і шляхті, після

Портрет князя Костянтина Костянтиновича Острозького. Копія XIX ст. з оригіналу XVI ст. Львів, Історичний музей. Оpubліковано в кн. П. Белецький. Українська портретна живопись XVII—XVIII вв. — Ленінград, 1981. — С. 20.

чого могли рушати далі [61, с. 342]. Згадка про дію складу на Волині відноситься до 1379 р. [61, с. 18]. У листі Володимирського і Луцького князя Дмитрія (Любарта) до Львівської міської громади читаємо: «Обіцяємо вельможним членам Ради і простим міщанам та усьому місту Львову, що ми не маємо наміру дозволяти жодному купцеві ані з Польщі, ані з Німецьких земель переїжджати зі своїми товарами через нашу землю в напрямку Поганського краю, обминаючи склади у Володимирі, Луцьку і Львові, які існують там з давніх часів» [61, с. 22].

У XIV—XVII ст. в Україні було достатньо привізних матеріалів. Одяг української знаті і далі розвивався у руслі змін у західноєвропейській моді. На зламі XVI—XVII ст. у багатьох країнах Західної Європи почали відмовлятися від традиційного вбрання. Перелом у західноєвропейській моді позначився на вбранні української знаті. У ньому традиційні компоненти (вишита сорочка, пояс) поєднувалися з новочасними. Давні «традиційні однорядки і корзини стали замінити на шати, запозичені поляками із Німеччини, Угорщини, Іспанії, Італії під назвами *цуг, кабатів, страдеток, делій* і т. п.» [43, с. 121]. Люди вищих станів (шляхта, заможні городяни) мали змогу придбати у купців на ярмарках дорогі *кармазини*

(дороге сукно темно-коричневе), інші сукняні, шовкові, полотняні (*коленські*) тканини, а також вбрання — *спанчі, жупани, делії, капоти*, дороге взуття, шапки з соболя, шуби підбиті соболевим, горностаєм, куницею. У XVI — середині XVII ст. у містах активізувалася торгівля готовим одягом, який виготовляли ремісники, об'єднані у цехи. Вироби місцевих майстрів купували як селяни, так і міщани та українська еліта. Вбрання останніх було не лише з дорогих тканин і розмаїте за кроєм, але й оздоблене золотим мереживом, золотою тасьмою, коштовними пряжками, гудзиками, дорогим хутром.

Вбрання волинських князів XVI ст. Вбрання князів було пошите з дорогих тканин та урізноманітнювалося за кроєм. Його оздоблювали золотими мереживом і тасьмою, коштовними пряжками, гудзиками, дорогим хутром. Яскравим прикладом можуть бути костюми князів Острозьких, які зображені на портретах. Для їхнього вбрання характерні окремі елементи одягу, що побутував ще у період Русі-України в поєднанні з новочасною модою XVI ст. Зокрема на портретах Костянтина Івановича Острозького (1460—1530) маляр одягнув князя в дороге довге вбрання на зразок жупана. Але цей одяг має елементи західноєвропейського костюма доби Відродження, що проявляється у «надutih» широким рукавах і декорі на них [54, с. 383].

На портреті князя Острозького Костянтина Костянтиновича (сина Костянтина Івановича) бачимо давньоукраїнське (давньоруське) вбрання — жупан, оздоблений коштовними гудзиками від шиї до талії, коштовний пояс з дорогою пряжкою. Верхнє вбрання — розповсюджена в той час у Західній Європі шуба — «шаубе» з широкими рукавами. Тобто бачимо поєднання традиційного вбрання з компонентами західноєвропейської моди доби Відродження [54, с. 383].

Князя Олександра Острозького зображено на портреті в традиційному вбранні, яке носили князі, а згодом носитимуть і козацькі старшини, — синій жупан і накинутий на плечі пурпуровий кирея [58, с. 83; 54, с. 383].

Це саме бачимо й на портреті Януша Вишнівського. На ньому — червоний жупан, облямований золотою тасьмою, золоті гудзики, дорогий, зіставлений зі срібних ланок пояс. Верхній одяг — кирея, підбита дорогим горностаєвим хутром.

На портретах інших князів, зокрема князя Михайла Борисовича (1453—1505), який володів землею у Луцькому повіті, бачимо жупан, підперезаний поясом. Жупан прикрашений багатьма коштовними гудзиками. На плечі накинуто дорога князівська кирея, підбита горностаєвим хутром [58, с. 83; 54, с. 383]. Тобто старше покоління князів, зокрема Острозьких, дотримувалося в одязі традицій. А от молоді князі, як видно з портретного живопису, могли вбиратися на зразок західноєвропейської моди. Ставалося це тоді, коли деякі князі займали відповідальні посади у Польщі, а, крім того, молоді княжичі мали змогу бувати при західноєвропейських дворах. Яскравим прикладом є портрет Владислава Доменіка Острозького (1618—1656), сина київського воєводи Олександра Заславського та Фроськи Острозької. Він одягнений у пурпуан шведського типу з розкішними мереживними високими манжетами, широким мереживним, викладеним на рамена, коміром. Вузькі штани, туфлі з великими пряжками з мереживом. На голові довге волосся. Західноєвропейський чоловічий костюм другої чверті XVII ст. називали мушкетерським, підкреслюючи, що для цього періоду характерним є вплив військового костюма. Абсолютизм, що міцно утвердився у Західній Європі, і особливо у Франції, ввів у костюм другої чверті XVII ст. пишноту, розкіш і надмірну декоративність. Ця надмірна декоративність буде ще більше простежуватися у середині XVII ст., коли розвинеться стиль бароко, метою якого було вразити блиском, розкішшю, динамікою ліній, декоративністю й пишністю, нагромадженням прикрас при дворі Людовика XIV. Саме такий костюм бачимо на портреті Олександра Острозького (помер 1673 р.), сина Владислава Доменіка Острозького і Катерини Собеської, воєводи краківського. На ньому розкішна біла сорочка з пишними рукавами, поверх сорочки коротка кофточка-вест, штани до колін, панчохи з дорогими підв'язками, туфлі з пряжками. Верхній одяг — камзол з багатьма гудзиками. Цей костюм називали умовно «дитячим», бо він наслідував мовби одяг малолітнього короля Людовика XIV, у вбранні було багато рельєфних прикрас — стрічок, мережив, бантиків.

Шати князів найчастіше виготовляли різних відтінків червоного кольору. Пурпуровий, а на Волині його називали гвоздиківий, застосовувався для верхнього одягу князів і вельмож.

Чоловіче вбрання заможних містян і шляхти

У документах (Справа № 263, Луцьк) на означення дорогого вбрання використовували термін «шати» [62, с. 534]. Різноманітні документи того часу свідчать, що чоловіче вбрання включало дві сорочки — верхню та нижню. Верхня сорочка часто була виготовлена із фламандського або кельнського (коленського) полотна. Здебільшого сорочки вишивали технікою косої гладі чорним, білим, сірим шовком, або золотою ниткою. Інколи сорочка (*кошулька*) мала віялоподібний шовковий манжет [47, с. 121]. Поясним вбранням були штани-убране із різного привозного сукна. Воно згадується у скарзі 1565 р. луцьких митників на острозького купця — «убране з голубого лонського (лонського, англійського) сукна» [61, с. 110].

Верхній одяг заможних містян й української шляхти XIV—XV ст. на Волині включав різноманітне сукняне вбрання — *жупан, сукман, кунтуш, однорядок*.

Серед міщан побувала голуба сукня — широколопе вбрання на підкладці — це чоловічий і жіночий одяг [49, л. 199]. Одягом містян був *сукман*. Зазвичай його декорували різнокольоровими шовковими шнурами. Урядник Степан Тасований, який був на службі у волинського шляхтича Богдана Хриницького, мав сукман із муравського сукна з нашитими на нього чорними шовковими шнурами. У такий же сукман, але декорований червоним шнуром, був одягнений боярин, який їхав разом зі своїм урядником на ярмарок. Сукман підв'язували у стані поясом, до якого чіпляли угорський ніж [61, с. 110]. Найдавнішим за кроєм був *сукман* з суцільною спинкою і вставленими клинами з боків. Такий крій мали *свити* по всій Україні, а також гуцульський *сердак*, який відрізнявся не кроєм, а довжиною і багатим оздобленням.

У заможних містян і шляхти побували однобортні та двобортні довгі *жупани*. *Жупани* згадуються у справі № 249 від 1593 р. м. Кременця — «жупан червоний адамашковий, китайкою підшитий, жупан адамашковий зелений, китайкою підшитий, жупан атласовий білий, китайкою підшитий, жупан полкранатний шлюмами лисіми підшитий, жупан фалюндишовий брунатний, бакгазиєю підшитий, жупан адамашковий білий, жупан фалюндишовий брунатний, хутром з хребта лисиці підшитий» [62,

Шати українських вельмож XVI — початку XVII ст. Малеюнок Петра Кравченка. Оpubліковано у книзі «Ноша України крізь віки». Вступна стаття і текстовки до малюнків Г. Стельмацук, М. Білан. — Київ, 1999. — С. 87

с. 510]. Документи вказують на різноманітність матеріалів, з яких виготовляли жупани — з сукна, оксамиту, атласу, шовку. Траплялися жупани з візерункової тканини, перетканої срібною або золотою ниткою. Жупан шили з двома клинами-вусами — з боків і виложистим коміром. На грудях його заціпали на густо розміщені гудзики або гаплики. Гудзики були різні за формою — плоскі, кулясті, випуклі, ажурні з дорогих металів і часто гарно оздоблені різноманітним коштовним камінням. Одяг знаті можна побачити на багатьох іконах і портретному живописі XVII ст. Їх крій не відрізнявся від крою *сукмана* з клинами [44, с. 108]. У XVI ст. серед містян України побутував одяг, який був поширений в Росії та Білорусії. Зокрема *однорядка* — довгополе однобортне вбрання, яке шили з сукна, *армяк* (ярмак) — вільного крою халатоподібний верхній одяг, *опанча* — плащоподібний верхній одяг з широкими рукавами і широким коміром [47, с. 80]. У скарзі луцьких митників 1565 р. на острозького купця згадується *однорядка* — *однорядок* — «з голубого люнського сукна шнурами обшитий» [61, с. 110]. Про те, що на Волині носили *єрмякі*, довідуємося із

скарги ігумена Мелецького монастиря про те, що його пограбували. Серед речей названі «*єрмяк з моравського сукна, оздоблений чорним шовковим шнуром, і єрмяк з блакитного люнського сукна, оздоблений шовковим червоним шнуром*» [61, с. 170—171]. У документах є свідчення про *армяки* інших кольорів. У шляхтича Василя Єзерського, який знаходився в справах у Луцьку в 1565 р., був *армяк із муравського сукна білого кольору, декорований шовковими шнурами* [47, с. 80]. *Опанча* зазвичай використовувалась як дорожнє вбрання. У документах вона згадується як «*опанча московська*». У скарзі 1573 р. луцького купця Дахна Горойновича про незаконну конфіскацію острозькими митниками під час ярмарку в Острозі його товарів вказано, що у нього відібрали двадцять московських опанчей [61, с. 153]. Крім вказаного одягу у документах XVI ст. згадується *гуня*. Це також плащоподібний одяг, пошитий із сукна різного кольору. Острозький купець 1566 р. Іван Плескач носив *гуню білу* [49, л. 371]. Біла *гуня* згадується у скарзі 1565 р. луцьких митників [61, с. 110].

Поширеним вбранням у жителів містечок середнього достатку були *сермяги*. Вони згадуються у багатьох реєстрах, судових актах, скаргах. Цей одяг за кроєм є таким, як українські свити в усіх регіонах України, де вони побутували (Полісся, Наддніпрянщина, Бойківщина, Опілля та ін.). Він довгий, нижче колін, пошитий із грубого серм'яжного сукна. *Серм'яги* і *кожухи* входили до найпоширеніших предметів торгівлі на міських торгових площах.

Кожухи побутували овечі, а також і кролячі, покриті сукном синім швебединським [61, с. 170—171]. Кожухи різні за кроєм. Найчастіше вони прямоспинні, короткополі і довгополі з великими комірами, оздоблені на краю піл, кишнях, внизу рукавів кількома рядами вишивки.

В XV—XVI ст. ще побутували давні прямоспинні плащі. Однак тепер їх уже не називають *корзном*, вони фігурують у різних джерелах як *керея*, *бурка*. Їх, як і колись, заціпали на правому плечі коштовною оздобою (клямрою, аграфою, шпилькою) або стягували золотим шнуром із золотими китицями. Якщо довгий одяг заціпали не на плечі, а під шиєю, то його називали *мантія*, а з 80-х років XV ст., як свідчить польська дослідниця одягу Магдалена Барткевич, — *шубою* [65, с. 35—36]. Маємо дані,

зокрема у протоколі судового спору купців Іллі з Грубешова та Сахна зі Львова, що термін «шуба» уже відомий у 1445 р. [61, с. 28]. Делія, керя, мантія мали великий хутрянний комір. Це вбрання підбивали дуже дорогим хутром (куниці, соболя, горностає), прикрашали золотими або срібними шнурами. Верх часто був із привізного сукна, рельєфного оксамиту, алтабасу. У XVII ст. шубу й делію вже шили з рукавами, але делію й далі носили накинutoю на плечі й скріпленою під шиєю. У реєстрах викраденого майна делія як верхній одяг згадується дуже часто: «делія червона з золотими петлицями, бакгазеєю (бавовняна тканина полотняного переплетення східного і західного походження) блакитною підшита, делія шарлатна з дорогими золотими гудзиками, шлямами рисіми підшита, делія пів гранатова кунами підшита, делія півшарлатна, оксамитом підшита, зелена отерфінова делія» [62, с. 181; 509—510, 534].

На вказані одяги в дорогу часто вбирали безрукавку накидку-*бурку*, довгий одяг зі шкіри або сукна. Подекуди плащовидне вбрання називали *гунєю*, а вбрання з каптуром — *кереею*, *опанчою*.

Головними уборами містян були шапки. Термін «шапка» на означення головного убору зустрічається у джерелах XIV—XV ст. [59, с. 62]. З 1550 р. в цехових документах міста Ковеля засвідчені ремісники-шапкарі. Незаможні містяни носили шапки із сукна, полотна смуха, каракулеві. Заможні містяни й шляхта вбирали дорогі *ковпаки* і шапки, різноманітні за формою та матеріалом: круглі оксамитові шапки, сукняні ковпаки, підбиті лисячим, соболіним, кунічим хутром. Крім вказаних, міські багатії носили *шапки-шлики* з гострим або опуклим наголовком з дорогого привозного сукна та хутрянного лисячою або кунічою облямівкою. В актових книгах трапляються короткі описи згаданих шапок — «шлик фалюндишевий червоний, лисицею бурою підшитий», «шлик лиси(й) сукном люнським червоним критий» [61, с. 110], «шлик соболь(ий), кармазиновий (дороге темно коричневе сукно). П.М. Сас вказує, посилаючись на джерела ЦДІА України, що побутували шапки, до яких пришивали вишиту смугу тканини — *ручник* — «шапка підшита куніцею з ручником коленським вишиваним» [47, с. 82]. У документах від 1573 р. написаних у м. Луцьку згадуються *шапки-магерки* — «Магерокъ полторы копы». Магерки виготовляли ремісники на продаж

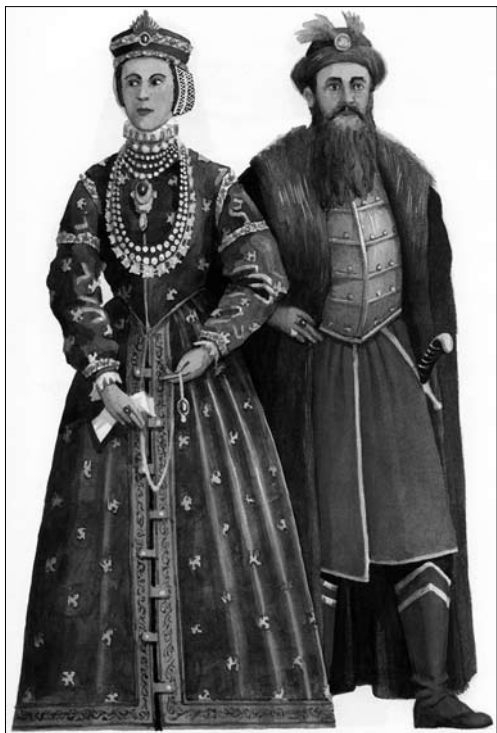

Гудзики до чоловічого і жіночого вбрання українських вельмож XVI—XVIII ст. Львівський історичний музей

[61, с. 154—155]. У скарзі луцьких митників 1565 р. засвідчено «шапки чорні і черлені з ковпаками» [61, с. 110], а у скарзі острозького купця «півчверті копи шапок», закуплених у Любліні [61, с. 106]. Шапки продавали на теренах Волині, а також їх вивозили поза межі України, в інші держави. Так само шапки ввозили з інших держав.

Найпоширенішим взуттям у містян і шляхти були чоботи з високими халявами і низькими (*боти*), черевики (*бачмаги*). Цікава з цього погляду видана у Луцьку «Устава цін на ринках міст Волинського воєводства, оголошена волинським підвоєводою Войтеком Милачевським». Шевці й купці змушені були дотримуватися визначених для них цін. Але нас цікавлять не ціни, а перелік асортименту взуття, який був поширений у XVII ст. на Волині, зокрема *чоботи* із простого сап'яну, турецького сап'яну, *бачмаги* турецькі, *чижми* із простого сап'яну, *козлові чоботи* чорні, *ялові чоботи* селянські, *чоботи жіночі*, *черевики жіночі* [61, с. 265]. Отже, як бачимо, асортимент взуття досить широкий. Дитяче взуття виготовляли також.

Чоловіче вбрання дуже заможних шляхти і городян надзвичайно багате й барвисте. У ньому домінували різні відтінки червоного, синій, зелений кольори сукон та різноманітні тканини із золотими розводами. Вбрання розкішно декороване мереживом, комірами, прикрашеними перлами, золотою тасьмою, сап'яном, вишивкою і шовковими й золотими нитками, коштовними гудзиками. Одяг магнатів найчастіше виготовляли з тканин різних відтінків пур-

Шати княгині і князя XVI — поч. XVII ст. Малюнок Петра Кравченка. Опубліковано у книзі «Ноша України крізь віки». Вступна стаття і текстівки домалюнків Г.Стельмацук, М. Білан. — Київ, 1999. — С. 89

пурового й червоного кольорів, які давніше були привілеєм князів.

Прикладом може стати опис шат ковельського урядника, який у 1572 р. знаходився у Володимирі. В його гардеробі переважало вбрання з відтінками червоного, пурпурового і чорного кольорів, що гармонійно узгоджувались. Його верхній одяг був пошитий із яскравого червоного доброякісного сукна, отороченого хутром куниці, прикрашений золототканними шнурами і перлами. На шляхтичу був червоний оксамитовий жупан з срібними і золоченими гудзиками. До жупана пристібався перламутровими гудзиками комір роботи московських майстрів, щільно прикрашений перлами. На жупан урядник міг одягнути оксамитову делію, підшиту хутром куниці зі золоченими гудзиками, або пурпуровий однорядок з золотими шнурами, чорний оксамитовий ковпак (шапка), облямований хутром соболя [47, с. 81]. Дорогі хутра куниці, соболя, лисиці [61, с. 213—214] згадуються у багатьох документах, не менше популярними були хутра бобрів, білки, тхора, зайця, кролика, а також шкірки телячі, баранячі, козліні.

Заможні шляхтичі підперізували одяг поясом-паском. Пояси були шкіряні, оздоблені срібними й

золоченими накладками, ткані. Про асортимент поясів довідуємося із «Скарги Луцького купця, у якій вказано про конфіскацію товарів на ярмарку в Острозі, серед яких названо «пояси золотоглаві широкі (двадцять), пояси золотоглаві вузькі (двадцять п'ять), оксамитові пояси (сорок), пояси оксамитові в узькі з бахромою («мохрами») і без них (двадцять два), пояси шкіряні шовком вишиті» [61, с. 154—155]. У документах згадуються пояси для підперізування, виготовлені здебільшого з шовку — «чинькотора», «чинтокора» [62, с. 199], «пасок панський, золотий» [62, с. 510].

З чоловічих прикрас, крім тих, які були безпосередньо на одязі, у джерелах згадуються «перстені з коштовними камінцями й діамантами, рубінами, смарагдами, обручки срібні» [61, с. 230—231]. Чоловічий стрій другої половини XVII ст. заможних українців-волинян з його багатим, пишним, з великою кількістю накладного рельєфного декору золотими шнурами, перлами, відповідає стилю бароко, який у той час панує в декоративно-ужитковому мистецтві Західної Європи.

Одяг княгинь, заможних городянок і шляхтянок вирізнявся, як і чоловічий, дорогими різноманітними тканинами. На його виготовлення використовували *алтабас* (гатунок шовкової тканини, дамаська камка), *камку* (дорога шовкова тканина, з кольоровими візерунками, часто ткана золотом або сріблом), *китайку*, фалендиш (гатунок тонкого англійського або голандського сукна), *оксамити*, однотонні шовки.

У документах 1587 р. згадуються сукна: *моравське* (грубе сукно натурального сірого кольору, виготовлене у Моравії), *люнське* (Лондонське, тонке англійське сукно), *каразія* (грубе просте сукно), *швебединське* (виготовлене у м. Свєбодзін, сучасна Польща), *утерфин* (гатунок тонкого сукна) [61, с. 211].

Заможні городянки, носили сорочку, плахту, запаску, фартух, корсетку, спідницю, різноманітне верхнє вбрання, подібні до селянських не лише за назвами, але й за кроєм.

З портретного живопису, а також з документів XVI ст., можемо визначити, як одягалися волинські княгині. Зокрема збереглися копії портретів Софії Острозької, вродженої Тарнавської, дружини князя Костянтина Костянтиновича Острозького; портрет Беати Острозької (копія з оригіналу

1539 р.), вродженої Костелецької, дружини князя Іллі Острозького, та портрет княгині Раїни Вишневецької, дочки молдавського господаря. Вишневецькі та Острозькі мали родинні зв'язки. Княгині одягнуті у вишиті сорочки з комірцем-стійкою [36, с. 21]. Верхнє вбрання на Беаті та Софії — дорогі сукні (кот), які носили жінки в Західній Європі, у тому числі, Чехії та Польщі, у добу Відродження. Одяг Раїни Вишневецької має більше традиційних рис. На ній, очевидно, *станик* (ліф) пришитий до спідниці. Верхнє вбрання не наслідує моду стилю Відродження. Можливо, це жупиця. Для його визначення потрібно бачити крій спинки. Жіноча жупиця була легшою від жупана і мала пряму спинку без клинів [36, с. 21—22].

Головні убори княгинь — це золоті сітки на волоссі, у княгині Раїни сітка складнішої форми і швидше нагадує плетену хустину, скріплену кінцями на потилиці. Зверху на сітках *чепці* з дорогими коштовними оздобами. У Беаті і Софії — у формі невисоких плоских маленьких шапочок, а у Раїни — у вигляді берета. На грудях золоті ланцюги, разки перлів та інші коштовності.

У руках у Раїни молитовник. Маляр підкреслює її належність до православної віри. Тому й одяг у неї зберігає традиційні риси [54, с. 384].

У гардеробі городянок були окремі речі, які зазвичай носили заможні жінки.

З реєстру предметів, викрадених у Луцького міщанина, можна скласти уявлення про жіночі сорочки. Одну з них виготовлено виготовляли з тонкого *келенського* полотна, перетканого золотою ниткою. Найчастіше сорочки вишивали гладдю чорним або сірим шовком на манишці, по низу рукавів і подолку [47, с. 78]. У реєстрі згадується сорочка-*кошулька* шовкова з кантом золотої тканини і з рукавами з тонкого *келенського* полотна, прикрашеними вишивкою техніки косоного шиття [47, с. 78]. Заможні міщанки і городянки носили поясне вбрання *плахти*, виткані з дорогих вовняних, шовкових, золотих ниток, а зверху — *фартушок*, часто вишитий гладдю, як сорочка. У XVI ст. *плахти* дуже часто згадуються у реєстрах речей повсюдно в Україні, окрім Карпатського регіону й Буковини, де, як і давніше, побутували *обгортки*, *горботки* і *запаски*.

Важливим компонентом жіночого строю стала безрукавка до стану «станик». До неї по лінії талії при-

кріплювалася спідниця. Безрукавку шили з тонкої вовняної тканини, голубого, зеленого, синього, червоного кольорів, із оксамиту, шовку. Безрукавку робили з великим овальним викотом на грудях, оздоблювали золотою тасьмою. Такий крій відкривав вишиту манишку сорочки і прикраси (намисто, хрестики і т. п.). Спереду її зашнуровували. У знатних жінок станик, зазвичай, був пришитий до спідниці.

Верхній одяг шляхтянок і заможних городянок має ті ж назви, що й чоловічий — *сукня*, *каптан*, *куцан*, *жупан*, *сукман*, *шуба*, *кожух*.

Жіноча сукня походить від давньоукраїнської, яку носили в часи Русі-України. *Сукня* — довгий сукняний на підкладці одяг із рукавами, виложистим коміром або великим викотом. Сукні вишивали шовком або оздоблювали кольоровим шнуром, тасьмою [31, с. 507].

Верхнім жіночим одягом був *жупан* — святковий одяг, поширений серед жіноцтва усієї України. Шили його з тонкого сукна — блакитного, зеленого, гвоздикowego або темно-коричневого кольору, з двома клинами-*вусами*. Їх оздоблювали золотим шнуром або позументом. Іноді цими оздобами обшивали всі шви на жупані. Комір жіночого жупана виложистий, його прикрашали чорним або темно-вишневим оксамитом. Іноді були коміри із бобрового хутра. Вилоги на грудях обшивали парчею або оксамитом [31, с. 507]. В історичних джерелах є згадки про жіночий *сукман* зеленого кольору і жупицю (1567 р.) [47, с. 80]. Кроєм сукман не відрізнявся від свити з прямою спинкою і клинами з боків, яку носили селяни на всіх теренах України.

Верхній зимовий жіночий одяг включав *кожухи* і *шуби*, які покривались дуже дорогими тканинами. З опису майна волинської шляхтянки 1561 р. довідуємося, що вона мала кілька шуб. Одна з них була покрита адамашковою тканиною кольору гвоздик і облямована хутром лисиці. Застібалась на срібні золочені гудзики. Інша шуба пошита із волоського сукна і підшита хутром чорної лисиці [47, с. 81].

Головні убори заможних жінок були дуже дорогі. Дівчата одягали на голову *брамку*. Брамка «перльована» згадується у кількох документах, зокрема під № 57 «Скарга заславського намісника Василя коптя до луцького гродського уряду...» 1575 р. [62, с. 199]. Це дуже гарно оздоблений перлами обручківінець. У скаргі 1573 р. луцького купця про неза-

Сорочка жіноча, с. Бистричі, Рівненська обл. Друга пол. ХІХ — поч. ХХ ст. МЕХП ІН НАН України.ЕП70378

конну конфіскацію митниками майна згадується жіноча головна начільна пов'язка, прикрашена перлами або коралами *тканиця*. Менше заможні носили різноманітні оксамитові пов'язки-*тканиці* [61, с. 154—155]. Дівчата мали право у теплі дні ходити з непокритою головою. Жінки обов'язково волосся закривали. Найбільш популярними жіночими головними уборами були очіпки з дорогих тканин, прикрашені вишивкою, перлами, дорогоцінним камінням. Гардероб багатії городянки м. Луцька у другій половині ХVІ ст. включав *очіпки* з моравського сукна з високим ворсом. Перший з них мав прикрасу у вигляді срібних гудзиків і золотих троянд; другий — «блищачий» з мереживами, виготовлений з тканини, перетканої золотими і срібними нитками; третій — «блищачий» без мережив; четвертий — зі смугою чорного оксамиту і золотим мереживом; п'ятий в'язаний, з використанням золототканої тканини та відгорнутим догори низом [47, с. 83].

Поширеним головним убором був рубок, рантух [62, с. 99]. Це головний убір чотирикутної форми з тонкої тканини, що міг бути оздоблений мереживом.

Найпоширеніший головний убір — це прямокутної видовженої форми рантух. Він також згадується у багатьох історичних джерелах. Дуже поширеними, судячи з архівних джерел, були і хустини з різноманітних тканин та багатим декоруванням, барвисті та однотонні, вишиті шовком, срібними і золотими нитками. У ХVІ ст. жінки носили сферичної форми шапки. У документах згадується жіноча шапка оксамитова, облямована хутром куниці [62, с. 199, 200]. Жінки носили шапки ще з часів Русі-України, а пізніше, їх зафіксовано у малярстві ХVІІ — у ХVІІІ ст. На груповому портреті 1649 р. родини Домашевських кінця ХVІІІ ст. з фрески Троїцької церкви Почаївської лаври бачимо на голові жінки високу оксамитову шапку, облямовану внизу довкола хутром. Шапка одягнута поверх рантуха, накинутого на голову [36, с. 65].

Жіночим взуттям були *чоботи* і *черевики*, *сапоги*. Чоботи і черевики, на відміну від сапог, не мали високих халяв. Спереду у них був розріз або вони збирались довкола ноги на шнурок. Згодом термін чоботи витіснив з ужитку давньоукраїнське слово сапоги. *Боти* — це взуття з короткими халявками. Взуття заможних жінок шили з кольорового сап'яну. Луцькі шевці згадується у судовому листі Луцького старости кн. Костянтина Острозького 1495 р. у зв'язку з тим, що у них не купують великих волових і ялових шкір, а купують лише малі телячі, баранячі, козлині [61, с. 39].

Прикраси у заможних жінок були дуже дорогими і розкішними. Крім одягових прикрас — гудзиків, мережив, шнурів, вишивки, у жінок були поширені накладні прикраси: пояси, намисто, сережки, персні, браслети, розмаїті канаки (шнурок з перл або коштовного каміння), фаворитки (кольорові стрічки), розкішні коміри з перлів [66, с. 175—176].

Одяг незаможних містян і ремісників, шили з матеріалів, виготовлених у міських цехах і селянських домашніх господарствах. Незважаючи на велику конкуренцію привізних тканин, місцеві ремісники забезпечували своїми виробами незаможне населення. Полотно і сукно — два основні види одягової продукції домашнього ткацтва на Волині, як і всюди по Україні. Льняні та конопляні полотна були основним матеріалом, з якого виготовляли натільний чоловічий та жіночий одяг. Тонкі полотна, ткани простим переплетінням вважались найкращими й використовували-

лись для святкових жіночих та чоловічих сорочок. Полотна ткани саржевим — чиноватим переплетінням з пряжі нижчої якості, призначалися для верхнього літнього одягу. Вони відзначалися міцністю і цінилися завдяки фактурному рисунку [48, с. 59]. Вироби місцевих ткачів (полотно, сукно) у великій кількості поставлялися на ярмарки Волині у міста — Торчин, Володимир, Берестечко, Остріг, Дубно, Сокаль, Белз та ін. У Луцьку цех сукнярів відомий вже в середині XVI ст., а на початку 70-х років XVI ст. — у Крем'янці функціонував ткацький цех [47, с. 73]. Кравці, кушніри, шапкарі, шевці працювали у всіх великих містах і містечках Волині. Одяг виготовляли не тільки на ярмарки, але і на замовлення.

Важливою складовою частиною одягового строю бідніших міщан, ремісників була біла сорочка з доморобного льняного або конопляного полотна. На виготовлення верхнього одягу використовували низькосортне сукно. З нього шили штани-убране, серм'яги. Поширеними у незаможних міщан були кожухи. У заможних жителів малих містечок було по кілька серм'яг і кожухів. Найпопулярнішими у них були шапки із сукна і овчини.

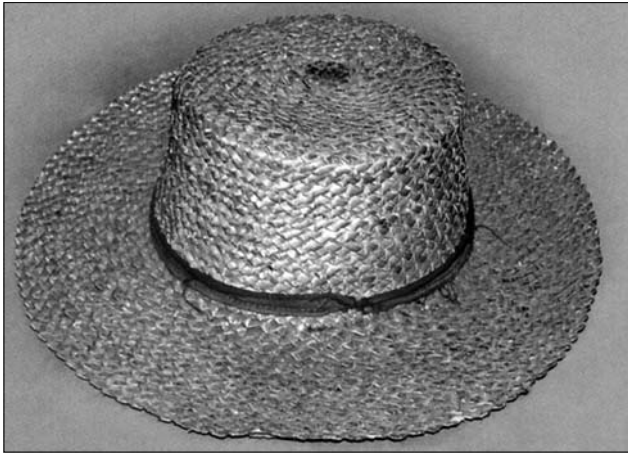
Майже всі давні назви одягу та його крій зберігалися в Україні впродовж наступних XVIII—XIX ст., і навіть на поч. XX ст. Назви одягу знаходимо у літературних джерелах, описах музейних експонатів, архівних матеріалах. Перелік окремих компонентів вбрання XIX ст. подає у своїх літературних працях письменник, історик, етнограф, археолог Ю. Крашевський. Зокрема він називає з чоловічого одягу — сіру сукману, кожух; з жіночого — білу полотняну сорочку, білу сукману, червоний пояс, кожух, червики [37, с. 50]. Антоній Мальчевський (1793—1826), дитинство і юність якого пройшли на Волині, вчився у Крем'янці, зазначає, що чоловіки носили чорні жупани, «баранячі шапки». Заміжні жінки накидали на голову рантух [37, с. 37]. Броніслав Сокальський у 1899 р. називає з верхнього одягу *кабат*, *сірмієгу*, *чамарку*, *сукман*, *сірак*, *мандину*, *гуньку*, *полотнянку* [67, с. 59, 61—63]. Вбрання поповнилося формами одягу, пошитого з фабричних тканин — капота, чемерка. Запис із Ківерцівського району (с. Кольчин), зроблений у 1892 р. засвідчує, що старші люди носять сіру сукняну *свиту*, вишиту червоними шнурами, а парубки вже носять *кафтани*, *чемерки*, *куртки*, *жилети*» [6, с. 37]. У запи-

Верхній чоловічий одяг — опанча (куртина). Сукно, вовняна нитка. Початок XX ст. Містечко Колодно на Крем'яничині. РЕМ, кол. 2110-335

сах 1892 р., що походять зі с. Печерна, 45 верств від Крем'янця, вказано, що там чоловіки вже носили чорні *чумарки*, з фабричного сукна і *лейбики* — куртки із бумазеї на ваті [8, с. 15].

У записі, зробленому у 1895 р. у Дубнівському повіті, зустрічаємо ще назву верхнього одягу — *капота* [4, с. 6]. Капота відрізняється від жупана тим, що вона довша, вільніша, в талії не обтискала, на спинці були три, а то й більше фалдів-складок. У капоті пола заходила далеко одна за одну і застібалися на шовкові гудзики. Капота мала комір-стійку, але спереду його відгинали. У південно-західних районах Волині побутувало верхнє сукняне вбрання — *сірак*. Інколи це вбрання називали *сердак*, як на Гуцульщині, а також — *портенка*. Від *серніги* різниться матеріалом і тим, що був без коміра. У джерелах XV—XVI ст. дуже часто згадувалася *епанча*. На поч. XX ст. цей виріб називають *опанча*. Її виготовляли з грубого сіруватого сукна. Комір робили прямий (стійка). На спинці, в талії закладено 5—6 складок. Опанчу шили з капюшоном, який називали «бурка». Очевидно назва капюшона — *бурка* вплинула на те, що на поч. XX ст. на Волині *буркою* називають одяг з капюшоном. Термін *опан-*

Чоловічий капелюх. Волинь. Друга пол. XIX — поч. XX ст. РЕМ № 2110-331

ча залишився панівним у Галичині. У літературних й архівних джерелах кінця XIX ст. згадується короткополе вбрання — куртки-спенцери. До короткополого чоловічого вбрання належать куртки — куцак, куцман, курта, кусая. Їх крій такий, як у *симраги*. Від *симраги* вони відрізняються лише довжиною, долішня частина короткої куртки сягає стегон. Багатші селяни накривали кожух фабричним сукном і називали його — *бекеша*.

Головні убори виготовляли із сукна та овечої шкіри (овчини). Суконні шапки називали *магерка*, *ярмолка*, *ярмулка*, *шоломок*, *рогатівка*. Вони були у формі невисокого циліндра, з фігурним манжетом, оздоблені вовняним шнуром, найчастіше синім, червоним, зеленим [14]. У Володимир-Волинському повіті аналогічні шапки називали — *рогулька*, *рогатка* [15]. Висота цих шапок 11—13 см.

В Державному історичному музеї в Києві зберігаються шапки з кінця XIX ст., аналогічні описаним, але вишиті червоними, жовтими, голубими нитками. Вишивка — *кривулька-козлик*. Тобто замість шнура — вишивка. На кутах чотирикутного верха відсутні китиці (Володимир-Волинський повіт) [9].

Теплі шапки були у формі невисокого смушевого, каракулевого циліндра і мали суконний синій або оксамитовий чорний верх. У фондах Російського етнографічного музею (РЕМ) знаходиться шапка з сивого каракулю на хутряній підкладці. Верх шапки оксамитовий. З тильної сторони на шапці вертикальний розріз, над яким прикріплені дві зелені стрічки. Висота шапки 21 см (с. Локачі). Побутували зимові шапки як із сірих, так і з чорних *мерлушок*, тобто молодих ягнят. Вони були з «плісо-

вим верхом, так званим — *почаєвським*». Висота таких шапок 21—22 см [16]. У східних районах Волині носили високі смушеві *барашкові* шапки із сферичним верхом, які заломлювали зверху, як у Середньому Подніпров'ї.

Влітку носили різноманітні кашкети, фуражки з козирками, а також солом'яні брилі.

Взуттям були, як і в попередні століття, — чоботи. У північних районах Волині були поширені постолы — це взуття буденне [17]. Зазвичай, на інших теренах України постолы називають взуття, виготовлене із куска шкіри. А взуття, сплетене з лика дерева, має назву — *личаки*.

У XIX ст. на Волині відоме дерев'яне взуття — *кайдани*, у якому зручно ходити у болотистій місцевості, по стерні. Кайдани виготовляли з цілого куска дерева, з низькими обчасами. У верхній частині, через випалені дірочки, просунутий шнурок для прив'язування до ноги [18].

Отже, у чоловічому вбранні XIX — поч. XX ст. бачимо еволюцію форм одягу, який побутував у попередні століття на Волині. Наприкінці XIX ст. одяг можних селян збагачується фабричними матеріалами.

У жіночому строї також залишилися давні назви і форми, які поповнилися у XIX ст. новими. У містечках стало модним носити коротку сорочку. Нижня частина сорочки перетворилася на нижню білизну, *спідницю-гальку*. Згодом верх сорочки трансформувався у *станік-ліф* без рукавів.

З поясного вбрання на Волині були різноманітні спідниці. Давніше побутували спідниці і фартухи ткані на домашніх верстатах з конопляних, льняних, вовняних ниток. В теплу погоду носили полотняну білу або фарбовану у синій, червоний колір спідницю. Часто полотно для спідниць ткали у вузькі пасочки — білі й сині, білі й сірі, білі й червоні. У РЕМ (Санкт-Петербург) зберігається жіноча спідниця — «димка з заболоттю» з домашнього полотна, витканого у пасочки з відбілених і невідбілених ниток. Подолок у ній декорований каймою з червоної, синьої заплочі і білої льняної ниток. Орнамент геометричний. В ньому переважають ромбоподібні мотиви [19].

До полотняної спідниці спереду чіпляли полотняний фартух — *хвартух*, *фартух пілка* [20]. *Фартух-хвартух* з Новоград-Волинського повіту з домашнього полотна прикрашений внизу смугою червоного тканина [21], а фартух-пілка робочий із

невідбіленого полотна *рядна* домашнього ткання, декорований на поділку вузькою смугою витканою з червоної, білої, жовтої, чорної заповочі [22].

У святкові холодні дні були розповсюджені домоткані вовняні спідниці у поздовжні смужки. Називали їх, як і в попередні століття, — *літник* [23]. Крім вовняних, побутували піввовняні *димки*, орнаментовані поперечними дрібненькими пасочками. На Рівненщині іноді *літники* були у дрібну чорно-червону клітинку [24].

Зверху вовняної спідниці, як і давніше, чіпляли вовняну *запаску*. *Запаски* в різних селах могли відрізнятися колоритом, розміщенням смуг. *Запаска* або *фартух* були обов'язковими — «нема більшого встиду, як хтось побачить без хвартуха» (Новоград-Волинський р-н). Інколи під час роботи *запаску* чіпляли тільки ззаду на сорочку. В такому випадку спідницю не одягали (Луцький р-н). В піст носили темну *запаску*.

В церковно-історичних і статистичних описах сіл Волинської губернії, які проводилися в останнє десятиліття XIX ст., часто наголошується на тому, що у селах поширилися фабричні тканини. Вказано, що у містечках і приміських селах перевагу надавали яскравим ситцевим спідницям. Зокрема любили спідниці червоні, з нашитими на них внизу стрічками. В талії збирали у дрібні складочки і пришивали поясок. До ситцевої спідниці одягали ситцевий або полотняний білий вишитий фартух, оздоблений внизу вручну виготовленим мереживом [3, с. 68].

У святкові дні в заможних жінок побутували *плисові*, *адамашкові* спідниці різних кольорів. Обшиті внизу білими, чорними оксамитовими стрічками, сріблястою і золотистою тасьмою. Дехто декорував низ спідниці лише стрічкою чорного оксамиту. На Сокальщині носили спідниці *мальованки* з грубого конопляного полотна. Малюнок сірий або чорний, нанесений (набитий) олійною фарбою [67, с. 58].

Як нагрудний жіночий одяг на Волині у XIX ст. побутувала безрукавка до стану *горсет*, *станік*, *шнуровиця*. На більшості з них від талії робили клапани-язики.

Верхній теплий одяг у XIX ст. шили у малих містечках, а також у селах — сільські кравці. Назви цього одягу побутували і в попередні століття. Це традиційні *свити* — *сернеги*, *чемерки*, *латухи*, розшиті аплікацією і вишивкою на манжетах і грудях. У

Безрукавка жіноча, с. Павлівка, Іваничівський р-н, Волинська обл. Перша пол. XX ст. ВКМД-795,КВ40307

Безрукавка жіноча, с. Свійчів, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл. 30-ті рр. XX ст. ВКМД-1680, КВ80481 сусідніх районах з Польщею — *волошки*. Їх назва походить від кольору, вони голубі. Проте, вже наприкінці XIX ст. давні форми верхнього одягу поступаються новим — на зразок *кафтана*, *капоти*, *бекеші*, короткополих, пошитих до стану оксамитової або байкової *кацавейки*, *лейбика*, яскравих кольорів (Західна Волинь), *спенсера*, *куртка* [35, с. 176]. Залишаються у побуті *свита* з *вусами* і *свита* з *прохідкою*, *серм'яга*. *Свити* декорували кольоровим червоним і синім шнуром і вовняними кульками-*бубляхами*. На Рівненщині ще й вишивкою геометричного характеру [25]. Святкові *свити-*

Світа жіноча, с. Бистричі, Рівненська обл. Друга пол. XIX — поч. XX ст. МЕХП ІН НАНУ. ЕП70388

Жіночий зимовий одяг. Кафтаник оксамитовий. Кін. XIX ст. Дубнівський повіт, м. Берестечко. РЕМ, колекція № 644-10

кусани шили із кращих сортів сукна. Права пола накладалася на ліву. Комір стійка спереду відгинається і композиційно узгоджується з вилогами-лацканами. Защіпається комір на гудзик-китицю. Лацкани, манжети, кишені декорували зеленим оксамитом, вишивкою — зірочки, оздоблювали вишитими трикутниками — зубчиками [25]. Крім Волинської цей одяг був поширений у північних регіонах Тернопільської і Львівської областей. У Львівській області, на Сокальщині, побутував подібний жіночий одяг з тонкого сукна — волошка.

Верхній одяг на Волині виготовляли також із грубого домашнього полотна. Броніслав Сокальський описує крій досі невідомого у попередні століття одягу — мандина, яку носили у західно-південних районах Волині. Мандину шили з двох полотнищ грубого конопляного полотна. Рукав викроювали разом з полочкою, тобто його окремо не пришивали. Мандина без коміра і кишень. Вона широка і без декору. Підперізували її поясом [67, с. 63].

В архівних джерелах згадується жіночий одяг XIX ст. — капота. Опис капоти із грубого сірого сукна домашнього виробу знаходимо у РЕМ. Вказано, що це довгий одяг, який застібається на грудях, від коміра до пояса, довгими повітряними петлями (петлицями). Шви декоровані чорною тасьмою. Довжина одягу 141 см [26].

У літературних джерелах маємо дані про побутування у південно-західних районах Волині полотнянки, гуньки. Це літне полотняне убрання жінок і дітей. Шили його із півкожушка (техніка ткання). Крій полотнянки аналогічний до крою сукмана. Оздоблювали синім шнуром, а в деяких селах синьою, білою і жовтою тасьмами.

Кафтан носили переважно в східних районах Волині. Це пальто, пошите в талію, з широким шалевим коміром, який завжди іншого кольору від тканини кафтана. Найчастіше комір робили із червоного оксамиту. Для пошиття кафтана використовували чорний корт або фабричне сукно [35, с. 176]. Жіноче короткополе вбрання — куцан, куцман, курта зберігається у фондах РЕМ у Санкт-Петербурзі. У колекції, зібраній у 1907 р. відомим етнографом А.К. Сержпутовським, є куцан із Луцького повіту, пошитий із коричневого сукна домашньої роботи, тканого наполовину з льняних (основа) і вовняних (поробок) ниток. Спинка приталена. Комір вило-

жистий. Його висота 9 см, а довжина — 47 см. Кишені поперечні. Застібається на ліву сторону на три гудзики, зроблені з червоного шнура. Комір, поли, спинка, кишені, рукави оздоблені вовняним червоним шнуром [27].

У 1907 р. відомий вчений-етнограф Федір Вовк закупив для РЕМ на Волині (на Рівненщині) *куцан* і *куцавейку*. *Куцан* довжиною до колін, пошитий з білого домашнього сукна [28].

Куцавейка — коротка, вище колін, покрита сірим фабричним сукном, на ваті й підкладці з полотна і сірого ситцю. Спинка суцільна. З боків, нижче пояса, вшиті клини. Передні поли суцільні. Поли заціпаються на гаплички. Комір, верхня пола, низ, прорізи кишень і рукави внизу обшиті чорним оксамитом [29]. У архівних джерелах подибуємо назви жіночого одягу — суконні *кофтини* — *футерко*, довгі у вигляді свит *чемерки*, *гуні*, *бекешки*, *бекеші*. *Чемерка* не відрізнялася від чоловічої. *Гуня* — це пальто з домашнього сукна. *Бекешка* — жіночий верхній одяг з овечого хутра, покритого темним сукном. Комір в ній виложистий, із сірого каракулю. На шви накладали синю тасьму і синій шнурок (м. Локачі) [5]. Наприкінці XIX ст. дуже часто в архівних матеріалах згадується короткополий піджак *кусан*, розшитий яскраво кольоровими нитками та аплікацією із зеленого сукна, а також короткі куртки-спенцери. Властиво, *спенцер* — це той же короткополий одяг *куцан*, *кусан*, *куртак*. Назва спенцер поширилася разом з фабричним матеріалом із Західної Європи.

Взимку були поширені, як і раніше, кожухи. У східних районах Волині жінки носили *толуби*. Це той же кожух, тільки пошитий не до стану, а вільного крою. Носили й короткі *червоні* кожухи, оздоблені вздовж піл, внизу рукава, на кишенях вишивкою-*кривулькою*, так званим *козликом*.

З головних уборів дівчат відомі, як і раніше, вінки. У Санкт-Петербурзі є дівочий головний убір *козубенька*, закуплений у Новоград-Волинському повіті для музею Ф. Вовком у 1907 р. Це низький твердий обруч, обтягнутий червоним ситцем, прикрашеним зовні різнокольоровими гарусними тасьмами — *городки*. Висота обруча 8 см. Спереду і ззаду пришиті до нього червоні штучні квіти. З тильного боку прикріплені довгі кольорові стрічки (Колекція 2110-46).

Верхній жіночий одяг — куцина, кусан, м. Луцьк, Волинська обл. XIX — поч. XX ст. ВКМД-1236

Верхній жіночий одяг — чемерка. Рівненська обл. XIX — перша пол. XX ст. Архів В. Дзьобака

Весільний вінок. Волинь. XIX — поч. XX ст. РЕМ. Оpubліковано в «Головные уборы в собрании Российского этнографического музея»: листівки. Упорядник Н. Калашникова, Санкт-Петербург

Вінок з фарбованого пір'я і штучних квітів. Рядок квітів, який розміщували над пір'ям, знищений. Ємільчинський р-н, Житомирська обл., 1926 р. РЕМ, кол. 4523-1

До початку XX ст. начільні пов'язки та вінки об'єдналися у комплекс головного убору і дуже рідко зустрічались в ношенні окремо. Начільний головний убір побутував серед дівчат українок як знак, оберег, символ зрілості від найдавніших часів. Втративши свої попередні функції, дожив до наших днів як прикраса, як невід'ємний компонент складного весільного головного убору — комплексу в Карпатському регіоні. В архівних матеріалах маємо записи, які вказують на те, що дівчата у свято одягають на голову обручеподібний головний убір з пір'я, пофарбованого у зелений колір [30]. Тобто довкола обручика прикріплювали пір'я. Ззаду до такого вінка чіпляли стрічки, які спадали на спину. В іншому записі, зробленому у 1895 р. у Дубнівському повіті

уточнюється, у якому віці дівчина одягає вказаний головний убір — «Дівчата від 16 років до весілля носять головний убір із різноколірного пір'я зі стрічками на спині» [4]. Весільний головний убір буде ще іншим. Зверху над пір'ям, довкола голови, прикріпляють паперові квіти. Такий вінок знаходиться у фондах РЕМ у Санкт-Петербурзі [32]. Отже, до 16 років дівчина пов'язує на голову кольорову стрічку або одягає обручик. Від 16 років обручик прикрашають пір'ям. У деяких селах китичками з вовни. Найгарніший головний убір весільний. В холодні дні на голову одягають хустки — полотняні, ситцеві, тернові, вовняні. Жінки ховали волосся під кибалку або очіпок. У східних регіонах Волині переважали головні убори — *кічка* і *чепець*, *очіпок*. *Кічка* — м'яке кільце з тканини, пасма льону. На Житомирщині волосся обвивають на *кічку* і викладають довкола голови. На голову одягають *чепець*, найчастіше з домашнього полотна. Святковий *чепець* вишивають кольоровою *заполоччю* [9]. У фондах Державного історичного музею у Києві зберігається очіпок з Ємільчинського повіту (Житомирщина). Він має форму сучасного берета з околицею. Його верх щільно вишитий вовняними нитками. Орнамент квітковий, рослинний [10].

У західних районах Волині заміжні жінки віддавали перевагу головному уборові — *кибалці* (*кимбалці*). Одна з таких кимбалок також зберігається у фондах РЕМ. Це дерев'яний обруч, його висота 7 см. Верхня частина дерев'яного обруча ажурно в'язана з білої льняної нитки. Орнамент геометричний. Обруч пов'язаний ситцевою хустиною з червоними квітами й зеленим листям. Два кінці хустки спереду стирчать як різьки [31]. Ззаду до обруча чіпляли ще п'ять стрічок, червоних або різнокольорових. Стрічки, як обереги, перейшли із дівочого вінка до жіночого головного убору. Здебільшого стрічки залишалися на кимбалці до народження молодницею дитини.

Наприкінці XIX ст. ще були поширені старовіцькі ткани полотняні хустки з червоною або червоночорною каймою-*бережком* по вужчих краях (східні райони Волині) [11]. Інколи все полотнище хустки, яку називали — плат, заткане червоними і чорними нитками [33]. Старовіцькі хустки, або так звані *пілки*, — полотняні або напіввовняні, доморобні, на відміну від хусток, мали видовжену форму. Цей тип доморобних тканин зберігся до початку XX ст. на Во-

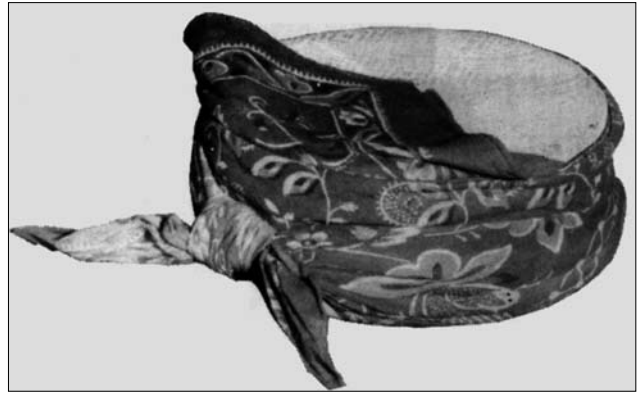
ліні, Поліссі і Покутті [48, с. 71]. У західних районах Волині для колориту старовіських хусток є характерним зіставлення холодних тонів — синього, темно-вишневого, білого. Інколи хустку з домашнього невибіленого полотна декорували по периметру червоною заповоччю. На кутах хустки пришивали червоні китички (Рівненський повіт, поч. ХХ ст.). За давнім слов'янським звичаєм в піст і жалобу одягали хустки білого кольору. Пов'язувати голову на похоронах чорною хусткою — це пізній звичай.

Жінки носили також моднішу яскраву квітчасту або полотняну, заткану *перетиканням*, або вузькими червоними пасочками хустку, кінці якої спускалися на груди, а поверх неї пов'язували давню намітку, оздоблену на вужчих кінцях вишивкою або тканням [13]. Намітка була улюбленим головним убором на всіх теренах України. В районах західної Волині для цього жіночого головного убору поширені назви *перемітка*, *рубок*. Авторіві вдалося зафіксувати у Ківерцівському районі (під час експедиційних польових обстежень у 1986 р.) давню українську (руську) назву — *намітець*.

Як і по всій Україні, на Волині носили прикраси — коралове намисто, *пацьорки* з дутого різноколірного блискучого скла, стрічки (бинда, підвічка, лента), хрестики, овальні медальйони-образки. В фондах РЕМ зберігається прикраса — мендель. Це шийна оздоба, яку носили разом з намистом, — три круглі образки, оправлені міддю. Оправа має оборочку, прикрашену фольгою. Образок з обох боків під склом. Діаметр середнього образка 4 см, а бічних — 3 см. Носять разом з намистом на вовняній тасьмі. Між ними закріплені маленькі штамповані образки овальної форми, і чотири скляні зелені намистини [34].

Взуттям були чоботи і черевики, яких на Волині виготовляли багато. Чоботи на закаблуках прикрашали орнаментом, утвореним із золотистих головок цвяхів. У віддалених від міст селах були поширені *постолиличаки*. У фондах РЕМ у Санкт-Петербурзі зберігається архаїчне взуття — жіночі *дрепи*. Це шкіряне взуття з дерев'яними підощвами і обчасами. Перед взуття прибитий до підощви дротом. З боків зроблені вушка, у які протягують волокни і прив'язують до ноги. До обчасів прибиті підківки [34].

У міжвоєнний період на Волині в одязі переважали фабричні тканини. Традиційне вбрання у містечках і приміських селах вийшло з ужитку. Сорочка

Жіночий головний убір-кибалка, с. Грибовиці, Володимир-Волинський повіт. РЕМ, кол. 1003-48

перетворилася на станік і нижню спідницю. Поширилися сукенки з фабричної тканини. Їх крій нагадує довгу, нижче колін сорочку. Горловина рясована, але закрита широким накладним білим коміром, а іноді в'язаним з білих ниток. Стан підв'язаний поясом. Верхній одяг шили з фабричної тканини, застосовуючи крій *свит*, *куцанів*. У міжвоєнний період не виходили з ужитку кожухи, сукняні *бурки* без рукавів, які одягали в негоду. Зруйнована промисловість, розруха після Другої світової війни, знову змусили селян на 10—15 років звернутися до натурального господарства і виготовляти деякі компоненти вбрання в домашніх умовах.

Розглянувши назви одягу, тканин, спосіб ношення окремих складових частин, композиційні засади творення одягових строїв Волині, можемо дійти висновку, що ці назви і строї покривають значну територію України. Це, зокрема, південні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, а також північні райони Тернопільської, Хмельницької, Львівської областей. На межі з Поділлям є елементи одягу й спільні назви для обох етнографічних регіонів.

Назви вбрання, його крій, оздоблення, окремі предмети ноші — сорочка, штани, пояс, серм'яга, кожух, постолі, чоботи, металеві прикраси — побутували на Волині впродовж значного історичного періоду — від часів України-Руси (про давніший період не говоримо) до поч. ХХ ст. Вбрання волян, які вже згадуються у «Повісті минулих літ», свідчать про високу культуру домашнього господарства і виробництва, високий художній смак його носіїв, широкі культурні й торговельні взаємини краю з країнами Близького Сходу, Західної Європи, усіма етнографічними регіонами України.

1. ЦДІА України. — Ф. 2205. — Опис 1. — Спр. 11. — Л. 199. Церковно-історическое и статистическое описание сел Волинской губернии.
2. ЦДІА України. — Ф. 2205. — Од. зб. 381. — С. 6. Церковно-історическое и статистическое описание сел Волинской губернии.
3. ЦДІА. — Ф. 2205. — Од. зб. 356. — С. 68.
4. ЦДІА. — Ф. 2205. — Од. зб. 372. — С. 8. Записано у 1895 р. у с. Дермань Дубнівського повіту.
5. ЦДІА. — Ф. 2205. — Од. зб. 362. — С. 23 ; МЕНР. — Кол. 2110-47 (вінок, закуплений для музею Ф. Вовком у 1907 р. у Новоград-Волинському повіті).
6. ЦДІА України. — Ф. 2205. — Од. зб. 421. — С. 37. Церковно-історическое и статистическое описание сел Волинской губернии.
7. ЦДІА. — Ф. 2205. — Од. зб. 411. Новоград-Волинський повіт. Запис зроблено 1897 р.
8. ЦДІА України. — Ф. 2205. — Од. зб. 231. — С. 15. Церковно-історическое и статистическое описание сел Волинской губернии.
9. Державний історичний музей. Київ. Фонд тканин. Т-725.
10. ДІМ у Києві. — Ф. тканин. Т-753.
11. Державний музей українського народного декоративного мистецтва. Київ. Фонд вишивки. В-2103.
12. Рівненський краєзнавчий музей. Експонат IV, т. 2445.
13. ВКМ, КВ-6825, інв. № Р2-313.
14. Российский этнографический музей. — Санкт-Петербург (Далі РЕМ). — Колекція 2110-8 ; кол. — 2148-83.
15. РЕМ. — Колекція 148-44 ; кол. 2148-45.
16. РЕМ. — Колекція 1003-3 ; кол. 1003-4.
17. РЕМ. — Кол. 2148-66.
18. РЕМ. — Кол. 2148-67.
19. РЕМ. — Колекція 4148-49.
20. РЕМ — Кол. 1202-32.
21. РЕМ. — Кол. 2110-63, закуплено Ф. Вовком у 1907 р.
22. РЕМ. — Кол. 2148-55.
23. РЕМ. — Кол. 1202-27.
24. РЕМ. — Кол. 1003-169.
25. РЕМ. — Колекція 1003-1, закуплена у 1906 р. у Турійську.
26. РЕМ. — Колекція 1002-23.
27. РЕМ. — Кол. 2110-10.
28. РЕМ. — Кол. 2110-14.
29. РЕМ. — Кол. 1003-9. Придбано для МЕНР у 1906 р. І.С. Абрамовим.
30. РЕМ. — Кол. 2110-48.
31. РЕМ. — Кол. 2148-40. Придбано у с. Кримно Володимир-Волинського повіту на поч. ХХ ст.
32. РЕМ. — Кол. 2110-49. Придбано Ф. Вовком у 1907 р. у с. Андріївчії Новоград-Волинського повіту ; Музей народної архітектури та побуту, м. Київ, інв. № 03433.
33. РЕМ. — Кол. 2148-61. Придбано у Володимир-Волинському повіті.
34. РЕМ. — Кол. 1202-88.
35. Білан М., Стельмащук Г. Український стрій / Майя Білан, Галина Стельмащук ; Інститут народознавства НАН України ; Львівська академія мистецтв (Науково-дослідний сектор) ; Українська Академія Друкарства. — Львів : Фенікс, 2000. — 325 с. — (Перевидання. — Львів : Априорі, 2011. — 315 с.).
36. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. / П. Белецкий. — Ленинград, 1981. — 266 с. : ил.
37. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польськимх етнографів ХІХ ст. / З.Є. Болтарович. — Київ : Наукова думка, 1976. — С. 50.
38. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка (Етнографічний аспект) / Людмила Булгакова-Ситник. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. — 328 с.
39. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси ХІХ — початку ХХ століть / Ганна Врочинська. — Київ : Родовід, 2007. — 232 с. : ил.
40. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / упоряд., передм. та переклади Михайла Москаленка. — Київ : Дніпро, 1988. — 294 с.
41. Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки / Тетяна Кара-Васильєва. — Київ : Мистецтво. — 2008. — 464 с. : ил.
42. Косміна О. Традиційне вбрання українців. — Т. 1. Лісостеп та степ / Оксана Косміна. — Київ : Балтія Друк, 2008. — 157 с. ; Т. 2. Полісся, Карпати. — Київ : Балтія Друк, 2010. — 160 с.
43. Костомаров Н.И. Исторические произведения / Н.И. Костомаров. — Киев, 1990. — С. 121.
44. Матейко К.І. Український народний одяг / К.І. Матейко. — Київ : Наукова думка, 1977. — С. 108.
45. Никорак О. Українська народна тканина ХІХ—ХХ ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Ч. 1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України) / Олена Никорак. — Львів, 2004. — 579 с.
46. Пономар Л. Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ — середини ХХ століть. Історико-етнографічний атлас. Словник / Людмила Пономар. — Київ : Бізнесполіграф, 2015. — 268 с. : ил.
47. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. — Киев : Наукова думка, 1989. — С. 78.
48. Сидорович С.Й. Художня тканина Західних областей УРСР / С.Й. Сидорович. — Київ : Наукова думка, 1979.
49. Стельмащук Г. Одяг / Галина Стельмащук // Історія української культури : у 5-ти т. — Т. 2: Українська культура ХІІІ — першої половини ХVІІ століть / НАН України ; гол. ред. Я.Д. Ісаєвич. — Київ : Наукова думка, 2001. — С. 123—133.
50. Стельмащук Г. Етномистецькі особливості українського традиційного вбрання / Галина Стельмащук // Історія української культури. — Т. 4 : у 2 кн. — Кн. 1. — Київ, 2008. — С. 182—226.
51. Стельмащук Г. Народне вбрання. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: етнологія,

- мистецтвознавство / Галина Стельмащук. — Львів, 2006. — С. 317—365.
52. *Стельмащук Г.* Вбрання / Галина Стельмащук // Історія декоративного мистецтва України. Мистецтво XIX ст. — Т. 3. — Київ, 2009. — С. 73—108 : іл.
  53. *Стельмащук Г.* Вбрання / Галина Стельмащук // Історія декоративного мистецтва України. Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. — Т. 1. — Київ, 2010. — С. 251—265 : іл.
  54. *Стельмащук Г.* Вбрання / Галина Стельмащук // Історія декоративного мистецтва України. Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. — Т. 1. — Київ, 2010. — С. 378—388 : іл.
  55. *Стельмащук Г.* Вбрання / Галина Стельмащук // Історія декоративного мистецтва України. — Т. 4: Народне мистецтво та художні промисли XX ст. : у 5-ти т. / ІМФЕ НАН України. — Київ, 2011. — С. 93—100.
  56. *Стельмащук Г.* Традиційний український одяг / Галина Стельмащук // Етнічна та етнокультурна історія України : у 3-х т. — Т. 2. — Київ, 2011. — С. 303—376 / у співавт. (Г. Кожолянко, Т. Ніколаєва, М. Сополига, Г. Щербій).
  57. *Стельмащук Г.* Вбрання козацького народу / Галина Стельмащук // Україна — козацька держава. — Київ, 2004. — С. 706—725.
  58. *Стельмащук Г.* Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження : монографія / Галина Стельмащук. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. — 280 с.
  59. *Стельмащук Г.Г.* Традиційні головні убори українців / Галина Стельмащук. — Київ : Наукова думка, 1993. — С. 62.
  60. *Стельмащук Г.Г.* Українське національне вбрання / Г.Г. Стельмащук // Українське народознавство / під заг. ред. д-ра С. Павлюка. — Львів, 1994. — 607 с.
  61. Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / автори передмови М.Ф. Котляр, В.А.Смолій ; упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко ; автор вступу від упорядників Н.М. Яковенко ; Академія наук УРСР ; Археологічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві ; Канадський інститут українських студій Альбертського університету ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. — Київ, 1990. — С. 17.
  62. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. — Вип. 1. Волинь XVI ст. / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України ; Центральний державний історичний архів України, м. Київ ; Громадська організація «Центр дослідження та відродження Волині. — Київ : Фенікс, 2014. — 740 с. — (Серія документальних джерел).
  63. *Федорчук О.* Українські народні прикраси з бісеру / Олена Федорчук ; Національна академія наук України ; Інститут народознавства НАНУ. — Львів : Свічадо, 2007. — 120 с.
  64. *Чайковська Л.* Народний одяг волинян другої половини XIX — початку XX ст. / Лілія Чайковська ; ІН НАН України. — Львів, 2012.
  65. *Bartkiewicz M.* Polski ubior do 1864 roku / Magdalena Bartkiewicz. — Wrocław, 1979. — S. 35—36.
  66. *Lozinski W.* Patsycylt i mieszanstwo Lwowskie w XVI—XVII wieku / Lozinski W. — Lwow, 1890. — S. 175—176.
  67. *Sokalski B.* Powiat Sokalski / Sokalski B. ; pod wzgledem geograficznym i ekonomicznym we Lwowie z st/bawlego, 1899. — S. 59, 61—63.
- Galyna Stelmashchuk*
CLOTHING IN VOLYN
IN XIV—XVIII CENTURIES
AND EXISTENCE OF ITS SEPARATE
COMPONENTS AT PEASANTS DRESS
UNTIL THE MIDDLE OF XX CENTURY
- In the article, on the basis of protocols complaints of merchants, ligations, registers of property, archive and field data, dress of Volyn towns and other settlements dwellers is considered, wide trade contacts of Volynians are outlined, it is specified the type of fabric used for creating separate parts of clothing, expressive artistic means for dress decoration are analyzed. The folk clothing and its denominations at the period from XIV till the edge of XVIII centuries are traced.
- Keywords:** trade, fabric, clothing, decoration.
- Галына Стельмащук*
ОДЕЖДА НА ВОЛЫНИ
В XIV—XVIII СТОЛЕТИЯХ И БЫТОВАНИЕ
ОТДЕЛЬНЫХ ЕГО КОМПОНЕНТОВ
У КРЕСТЬЯН ДО СРЕДИНЫ XX в.
- В статье, на основе протоколов жалоб купцов, судебных споров, реестров имущества, архивных и полевых материалов, рассмотрено костюм жителей городов и населенных пунктов Волини, отмечено широкие торговые контакты волинян, указано из каких тканей изготовляли отдельные предметы одежды, проанализировано выразительные художественные средства декорирования костюма. Прослежена народная одежда и ее названия от XIV ст. до середины XX ст.
- Ключевые слова:** торговля, ткани, костюм, декор.